

відпочинку, стоянок автотранспорту, забруднення та засмічення території; інші види робіт, що можуть призвести до порушення природоохоронних зв'язків та ходу природних процесів, втрати наукової та естетичної цінності природного комплексу, що охороняється.

Список використаних джерел

1. Вертель В. В. Геологічні об'єкти природно-заповідного фонду Сумської області та їх геотуристичний потенціал // Геотуризм: практика і досвід. Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (26-28 квітня 2018, Львів). – Львів: Каменяр, 2018. – С. 173–175.
2. Вертель В. В. Методичні рекомендації до проведення геологічних екскурсій для учнів закладів загальної середньої освіти на території м. Суми та Сумської області // Наукові записки Сум ДПУ імені А. С. Макаренка. Географічні науки. – 2018. – Вип. 9. – С. 213–225.
3. Вертель В. В. Потенційні геологічні заповідні об'єкти природно-заповідного фонду Сумської області // Наукові записки СумДПУ імені А. С. Макаренка. Географічні науки. – 2016. – Вип. 7. – С. 63–70.
4. Геологические памятники Украины: Справочник – путеводитель / Н. Е. Коротенко, А. С. Щирица, А. Я. Каневский; [2-е изд., стереотипное]. – К.: Наук. думка, 1987. – 156 с.
5. Крейденков Г. П. Існуючі та перспективні геологічні заповідні об'єкти Сумщини / Г. П. Крейденков, В. В. Чайка // Стан природного середовища та проблеми його охорони на Сумщині. Природно-заповідний фонд області. Книга 3. [редкол.: К. К. Карпенко (голов. редактор), М. П. Книш та ін.]. – Суми: Джерело, 1999. – С. 48–55.

СВІТОВИЙ ДОСВІД УПРАВЛІННЯ ПРИБЕРЕЖНОЮ СМУГОЮ МОРЯ

Воровка В.П.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені
Богдана Хмельницького

Вступ. Прибережні території є важливими для розвитку традиційного природокористування і для збереження біорізноманіття. Берегові смуги морів урізноманітнюють ландшафти земної поверхні. Вони є місцями значної концентрації людей з особливою системою розселення. Промисловість, промислове рибальство, морський транспорт і торгівля, рекреація і туризм є суттєвими складовими економіки морських держав. Природні та антропогенні складові берегових смуг вступають у тісні взаємодії між собою з різними наслідками, часто непередбачуваними.

Актуальність теми пов'язана з необхідністю упорядкування системи природокористування у прибережних смугах моря. Це пов'язано з багатокомпонентністю та багатовекторністю використання цих смуг, що суттєво відрізняється від природокористування на суходолі. Однак підхід до ресурсокористування у прибережних смугах моря до цих пір залишається традиційним, галузево орієнтованим. Для досягнення високої ефективності природокористування та збереження довкілля необхідно змінити цей підхід з

галузевого на комплексний, тобто на управління цілісним територіально-аквальною природно-господарським комплексом як географічним об'єктом з системними функціями. Досвід комплексного управління вже набутий багатьма країнами світу.

Матеріали та методи. За основний методологічний підхід у дослідженні цього питання нами застосований системний на основі аналізу і синтезу наявного досвіду, здобутків та успіхів у галузі управління прибережними смугами моря. Аналіз світового досвіду з управління здійснений за наявними науковими та методичними розробками у галузі управління прибережним природокористуванням. Їх пошук проводився в англomовному середовищі Internet за ключовими словами. Крім того, використані існуючі джерела і розробки в галузі управління приморським природокористуванням, опубліковані українськими та російськими вченими. Основною метою було виявлення головних функцій процесу комплексного управління прибережними смугами морів, його особливостей, смуги поширення, призначення комплексного управління та форм інтеграції між різними рівнями влади, включно з місцевими громадами.

Виклад основного матеріалу. У світовій науковій літературі під поняттям «інтегроване управління прибережними зонами моря» найчастіше розуміється динамічний процес, в якому скоординована стратегія розроблена і впроваджена з метою розподілу екологічних, соціальних, культурних та інституційних ресурсів для досягнення збереження та стійкого тривалого використання прибережної зони [1, 2, 3]. Головною його метою є максимальне використання переваг прибережних зон, зведення до мінімуму конфліктів і шкідливих наслідків одних видів діяльності на інші з метою досягнення еколого-соціально-економічного балансу. Тобто воно враховує екологічні, економічні та соціальні інтереси ресурсокористувачів, місцевих громад та інших зацікавлених сторін [4, 5, 6]. По суті, комплексне управління прибережними морськими смугами передбачає глибокі знання прибережного середовища; особливостей політики і пріоритетів подальшого розвитку приморських регіонів; економічних та юридичних питань, пов'язаних з використанням прибережних ресурсів; координацію діяльності між рівнями і гілками влади.

Багатокомпонентність процесу комплексного управління та значна його тривалість у часі ускладнює формулювання переваг комплексного підходу, однак допомагає уникнути багатьох проблем, пов'язаних з проявом несприятливих ситуацій та катастроф, негативних наслідків від отримання тимчасового економічного ефекту використання ресурсів, прийняттям часто суперечливих галузевих управлінських рішень, фрагментарністю географічного планування внаслідок відсутності координації та узгодженості між

управлінцями різних галузей та місцевими громадами. Як правило, проблеми забруднення, руйнування середовищ, збіднення ресурсів пов'язані з відомчою розпорошеністю управлінських обов'язків, відсутністю розуміння складності та вразливості біологічних та геофізичних систем, які суттєво обмежують прогнозування наслідків антропогенної діяльності в прибережних смугах моря.

У Законах про управління прибережною зоною більшості приморських країн наголошується, що управлінню підлягають прибережні морські води та розташовані під ними і над ними частини твердої поверхні (дно та острови), а також частина прилеглої суходолу з розташованими на ньому водотоками, використання якої зумовлює безпосередній та опосередкований вплив на прибережні води. Для розробки ефективної системи управління прибережною смугою суходолу важливим визнається врахування адміністративно-територіального поділу на рівні приморських місцевих громад.

Комплексне управління покликане:

- сприяти стійкому використанню ресурсів прибережної смуги моря;
- врівноважувати попит на ресурси з боку різних користувачів та галузей економіки;
- вирішувати конфлікти, що виникають у процесі використання ресурсів прибережної смуги моря;
- сприяти охороні і збереженню довкілля прибережної смуги моря;
- допомагати стратегічному плануванню розвитку прибережних територій.

Комплексне управління передбачає такі форми інтеграції:

- вертикальна – між різними управлінськими рівнями – державним, регіональним, місцевим;
- горизонтальна – між сусідніми адміністративно-територіальними одиницями та сусідніми місцевими громадами;
- просторова – з врахуванням географічних масштабів взаємодії;
- часова – враховує часові рамки різних видів господарської діяльності в прибережній смузі моря;
- міжгалузева – між різними галузями науки, виробництва та використання ресурсів, які досліджують чи споживають ресурси прибережної смуги моря.

Світовою спільнотою визнана доцільність і необхідність інтегрованого управління прибережними морськими смугами для сталого розвитку. Його керівні принципи, основні підходи та алгоритми науково обґрунтовані, сформульовані і викладені у резолюціях багатьох світових форумів з проблем стану довкілля. Кульмінацією цього стала конференція в рамках Конференції Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 рік), де комплексний характер управління пояснений усебічним врахуванням максимального числа видів господарської діяльності у

прибережній смузі моря, а запропонована система управління може ґрунтуватися як на «жорсткій» чи «м'якій» конструкції, так і на їх комплексному застосуванні.

Перша програма з управління прибережними зонами була запроваджена у 1969 р. на основі системи фінансових грантів, наданих 35 прибережним державам і територіям США. Для її реалізації у законодавство країн були впроваджені наукові дослідження і рекомендації Комісії з прибережних зон. Першою ця програма на державному рівні була закріплена в США у 1972 р на основі прийняття Конгресом США відповідних змін до законодавства приморських штатів (93% берегової лінії США). Однак їх реалізація наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XX століття показала пріоритет галузевого підходу до управління, а розуміння складності і взаємозв'язків у прибережних морських системах призвело до впровадження з середини 80-х рр. поняття «комплексного управління прибережною зоною».

Дотепер американська програма разом з програмами інших держав є діючою, але трансформованою починаючи з 1990 р. з врахуванням рекомендацій UNCED з комплексного управління [7]. Ключовими рекомендаціями при цьому стали:

- необхідність врахування взаємодій між суходолом та морем у прибережній смузі;
- врахування усього різноманіття заходів різних галузей прибережного господарства;
- необхідність взаємодії у прийнятті рішень між національною, провінційною та місцевою ланками управління;
- важливість міждисциплінарного наукового підходу з врахуванням еколого-соціально-економічної ефективності здійснюваних заходів.

Недотримання цих рекомендацій призвело до неконтрольованого розвитку прибережних морських смуг, що стало важливою регіональною та глобальною проблемою у багатьох приморських регіонах світу. Це проаналізовано на численних (Нідерланди, 1993; Карачі, 1994 та ін.) міжнародних конференціях та семінарах. На цей період часу припадає значне збільшення технічної допомоги та нарощування потенціалу з боку організацій ООН (ПРООН, ФАО, ЮНЕП, ГЕФ та ін.), а також з підготовки кадрів в галузі комплексного управління прибережними морськими смугами. Починаючи з 1996 року комплексне управління прибережними смугами стало неодмінною складовою частиною багатьох міжнародних та національних проектів з розвитку прибережних смуг морських держав за такими головними напрямками [4]:

- управління прибережними та морськими ресурсами;
- управління суходолом, який впливає на морське середовище;

- захист прибережних морських регіонів;
- підвищення рівня моря, пов'язане зі змінами клімату.

На кінець другого тисячоліття комплексне управління прибережними морськими смугами було визнане більшістю приморських держав та міжнародними установами в якості важливого інструменту та оптимального процесу для вирішення поточних і тривалих програм раціонального використання прибережних смуг моря та регулювання господарської діяльності в них [8]. Значних успіхів в управлінні прибережними смугами моря досягли такі країни як Нідерланди, Бельгія, США, Франція, Німеччина, Норвегія, Швеція та ін. Прийнятий Радою Європи у 1999 році модельний Закон про стійке управління прибережними зонами передбачив їх стійкий розвиток та використання з врахуванням пов'язаного з морем рівня економічного та суспільного розвитку, збереження та захист ландшафту, біологічного та екологічного балансу прибережної зони для нинішнього та майбутнього поколінь.

Разом з реалізацією положень модельного Закону відбувалося практичне втілення наукових рекомендацій, сформульованих на Всесвітніх конференціях з океанів, узбереж та островів 2001 та 2003 рр (Париж), конференціях про прибережним зонам (2015, 2016, 2017 рр.). Всесвітня зустріч на вищому рівні зі стійкого розвитку (Йоганесбург, 2002) підтвердила, що методологія комплексного управління прибережною смугою моря є ефективним механізмом реалізації гл. 17 Черги денної на XXI ст. За останні півтора десятиліття зацікавленість управлінням прибережними смугами набула у світі глобального характеру: понад 100 країн реалізують орієнтовані програми.

Різноманіття викладених у резолюціях форумів підходів і принципів пояснюється тим, що кожна прибережна смуга моря відрізняється її власними унікальними умовами формування та розвитку, ресурсною базою і тому вимагає власного рішення та відповідних підходів до комплексного управління нею. При цьому головним управлінським завданням визначене стійке використання прибережних ресурсів та прибережного простору у тривалій перспективі на основі правильного функціонального зонування.

Функціональне використання прибережної зони серед інших видів антропогенного впливу включає властиві винятково для прибережних морських смуг види – рибальство, судноплавство і портову інфраструктуру, сільське господарство, садівництво, аквакультуру, житлове і промислове будівництво, задоволення рекреаційних потреб. Ці види діяльності мають приморську специфіку, а деякі з них (рибальство, рекреація, портове господарство) тяжіють безпосередньо до берегової лінії. Людина своєю діяльністю намагається розмістити усі об'єкти у безпосередній близькості до моря, освоюючи нові

території і тим самим посилюючи антропогенний тиск саме на берегову смугу моря. З іншого боку, спричинені сучасною трансгресією моря, кліматичними змінами та гідродинамічними особливостями абразійні процеси сприяють поступовому, а на деяких ділянках берега – швидкому знищенню прибережної суходолу. Постійна мінливість прибережної морської смуги пов'язана як з інтенсивною та різнобічною антропогенною діяльністю, так і з проявом певних натуральних процесів у її межах.

Розробка системи управління природокористуванням має обов'язково враховувати саме ці рушійні сили. Розуміння єдності літосферної, океанографічної, атмосферної і біологічної систем, які постійно контролюють морфологічну еволюцію берегової смуги і антропогенного впливу, який видозмінює і порушує цей природний розвиток, є науковою основою і необхідним першим кроком до управління прибережною зоною моря.

Ресурси морського узбережжя за певних умов можуть набути вирішального значення для національної економіки морських країн. З-за недостатності наукових знань, вибіркового чи поганого планування освоєння цих ресурсів, часто відбувається їх передчасне виснаження та незворотна деградація довкілля. Традиційне їх галузеве використання є економічно витратним та працемістким. Діяльність кожного сектору (землекористування, використання надр, рекреаційна діяльність, сільське господарство, промисловість, екологічний стан) управляється окремо. Як правило, між ними відсутня координація або вона виражена слабо і надзвичайно мало уваги приділяється несприятливому впливу одного виду природокористування на інший. Кінцевим результатом є не тільки перебої у діяльності кожної сфери, а й деградація цінних прибережних екосистем та ресурсів. Нескоординоване регулювання деяких функцій прибережних смуг моря між галузями економіки може призвести до шкідливих наслідків для розвитку інших функцій і послуг. Прикладів шкідливого впливу такої експлуатації узбережжя є багато у різних приморських країнах.

Тому стає актуальним і необхідним комплексне, добре сплановане і стале використання всіх ресурсів, функцій і послуг прибережних морських смуг, заснованих на основі довгострокових наукових даних з врахуванням геосистемного принципу. Створення інфраструктури управління для прибережної зони повинно враховувати усі напрями розвитку різних приморських галузей, включаючи адміністративні елементи різного функціонального призначення та різноманіття інтересів усіх зацікавлених сторін.

Правильне планування та послідуєчне управління береговими смугами повинно враховувати наявну природно-екологічну складову та відповідну їй

систему управління. Перша передбачає знання природних абіотичних та біотичних процесів, особливості поведінки забруднювачів у межах берегової смуги. Друга дає розуміння особливостей функціонуючої системи управління як в юридичному, так і в економічному плані, відношення центрального та місцевих органів влади (рис. 1).

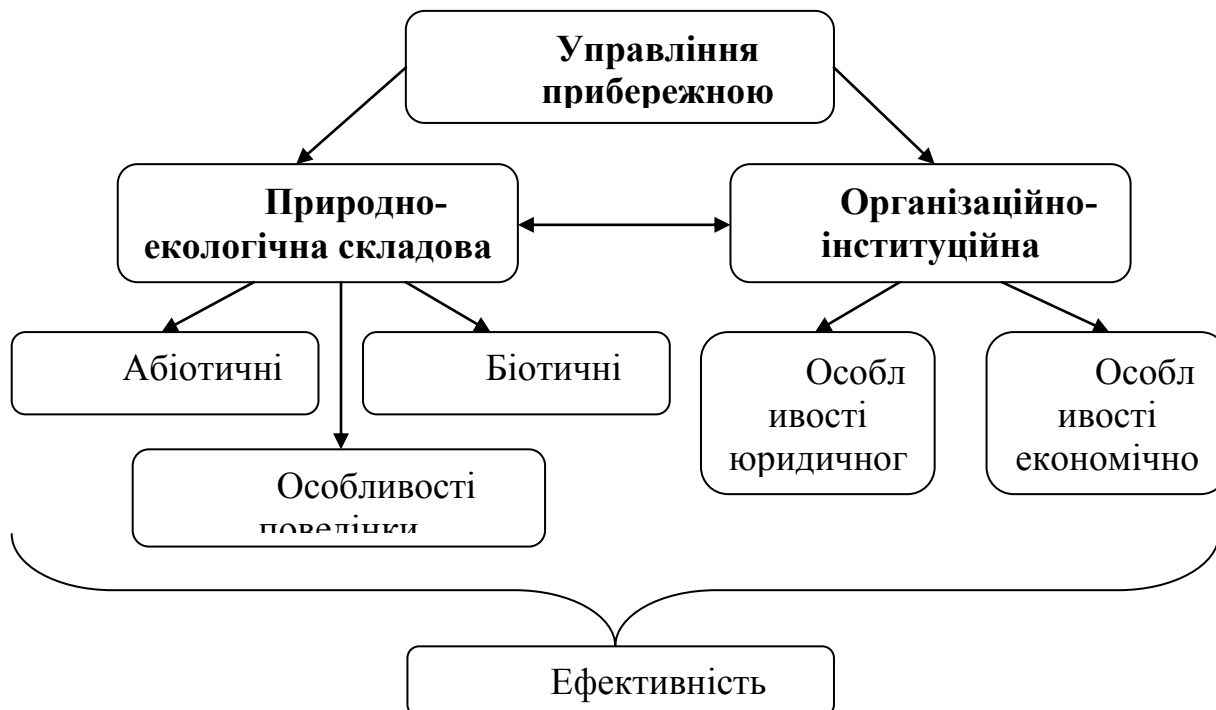

Рис. 1. Особливості управління прибережною смугою

Типовою проблемою управління прибережними смугами є необхідність інтегрувати кілька важливих аспектів:

1) просторовий вимір (вода-земля). В основі управління прибережними смугами лежить взаємодія прибережних суходолу і води. Смуга суходолу визначається зазвичай зоною її впливу на прибережну морську смугу та смугою моря, яка впливає на суходіл та берегову лінію. Розуміння взаємодії між водною та сухопутною складовими смуги є принципово важливим;

2) особливості економічного використання. Раціональне використання прибережних ресурсів має бути комплексним і супроводжуватися принципом «не нашкодь»;

3) взаємодія між органами влади. Взаємодія між органами влади є важливим аспектом, який надає необхідний рівень інтеграції різних рівнів влади – державної, регіональної, місцевої;

4) взаємодія між різними галузями досліджень. Проектні рішення повинні передбачати не тільки використання та охорону прибережного довкілля, а й вирішення значного кола соціокультурних та економічних проблем.

Управління прибережними смугами здійснюється різними відомчими організаціями та різними рівнями влади, які часто діють в умовах значної

автономії. Крім того, морське узбережжя в природному, соціальному, культурному та економічному відношеннях вирізняється своєю секторністю. Тому для здійснення єдиного управління слід провести інтеграційну політику з метою прийняття спільних управлінських рішень. Серед ступенів інтеграційної політики виділяються фрагментація, зв'язок, координація, узгодження та інтеграція [9, 10]. Фрагментація характеризується наявністю незалежних блоків з незначними зв'язками між ними. Зв'язок означає наявність періодичних зв'язків між незалежними блоками. Координація передбачає синхронізацію діяльності окремих блоків. Узгодження – синхронізація напрямів діяльності між окремими блоками у відповідності до єдиної стратегії. Інтеграція – вищий етап синхронізації окремих блоків з втратою ними частини незалежних функцій. Оптимальним для управління ступенем інтеграції можна вважати узгодження.

Однією з центральних проблем управління є узгодження дій державної та місцевих органів влади (рис. 2). Нижні рівні влади є безпосередніми землекористувачами, з якими мають узгоджуватися усі дії, в т.ч. розміщення та експлуатація об'єктів у прибережній смузі як на суходолі, так і в акваторії. Часто процеси управління ініціюються діями місцевих органів влади та громадами. На національному рівні управління органами державної влади можлива законодавча та фінансова підтримка програм управління прибережними смугами [10].

Успішність комплексного управління прибережними смугами ґрунтується на спільному плануванні та організації управлінської діяльності державною та місцевою владою і громадами. При цьому мають бути враховані усі місцеві інтереси, в т.ч. особливості традиційного природокористування місцевого населення.

Рис. 2. Можливості державної та місцевої органів влади в галузі управління прибережними смугами

Режим управління у прибережній смузі має складатися з планувальної та управлінської видів діяльності на трьох рівнях – національному (формування політики управління, законодавства і стандартів у приморських смугах), регіональному (на рівні реалізації регіональних програм) та локальному (програми місцевого самоуправління, спрямовані на конкретні ділянки узбережжя).

Комплексне управління прибережними морськими смугами ґрунтується на екологічній економіці. Остання знаходиться в центрі розуміння особливого статусу прибережних геосистем і вартості їх послуг. Природні ресурси складають значну частку економічного добробуту в світі і створюють загальну основу для взаємодії між економістами і екологами [11]. Конфлікт між використанням ресурсів та охороною довкілля комплексний за своєю природою, оскільки охоплює соціальні, економічні та екологічні аспекти.

Швидкий прогрес екологічних та економічних концепцій починаючи з кінця ХХ ст. призвів до визнання екологічної стійкості довкілля безповоротно прогресивною і тісно пов'язаною з економічною стійкістю, де «екологічна вартість» є точкою відліку усіх інших цінностей [12].

Розуміння довкілля у якості капіталу та необхідної умови економічного зростання та покращення благополуччя людини привело деяких економістів до його розгляду як фактору виробництва [13]. Однак усі екологічні та економічні моделі будуть життєздатними лише тоді, коли враховуватимуть специфіку природних умов (наприклад, макро- та мікрокліматичних), особливості розвитку і збільшення природних ресурсів, а також їх деградацію [14, 15, 16]. Цінність навколишнього середовища (етична, естетична) повинна розглядатися в якості товарного продукту і відповідним чином враховуватися при економічній оцінці.

У багатьох розвинених країнах світу екологічна концепція сталого розвитку застосовується в якості мети економічної і екологічної політики. Основною ідеєю концепції при цьому є взаємодоповнююча роль охорони довкілля та економічного зростання у економічному добробуті кожної людини. Деякі елементи узбережних геосистем (пляжі, ландшафти суходолу і води, біологічні ресурси, краса окремих куточків природи) повинні бути захищені не тільки заради них самих, але і для збільшення економічної цінності, яку вони забезпечують [17; 19]. Будь-яка спроба розвивати економіку за рахунок екологічних товарів і послуг призведе в довгостроковій перспективі до їх знищення. Це чітко видно на прикладі густонаселених країн Південно-східної Азії, де швидкі економічні успіхи стали причиною швидкої деградації прибережного довкілля і ресурсів зі зниженням їх потенціалу [18].

Основою для взаємодії екологічної та економічної систем є зв'язки між різними компонентами природи та економічної діяльності, багато з яких розроблені та описані в екологічній літературі [20, 21]:

- зв'язок між природними системами у прибережній смузі моря, де тісний взаємозв'язок між системами управляє різними процесами;

- зв'язок між природними системами і діяльністю людини, що призводить до альтернативного використання природних ресурсів, пов'язаних з трансформацією середовища існування у засіб отримання капіталу (наприклад, перетворення мангрів у ферми з розведення креветок, або перетворення ландшафту для різних цілей (перетворення лісів для сільськогосподарського використання);

- зв'язок між прямим впливом діяльності людини на екосистеми, місцями проживання та товарами і послугами в їх межах часто призводить до соціальних конфліктів;

- зв'язок між екологічними і економічними системами та соціальною справедливістю.

Зв'язки між екологічними процесами та економічною діяльністю в прибережній зоні розвиваються під впливом ринкових сил. Важливим при цьому є такі суспільні блага як охорона і збереження природних ділянок та їх естетичної краси, які у довгостроковій перспективі дозволять максимізувати ринковий прибуток від використання цих територій.

Висновки. Таким чином, з врахуванням набутого світового досвіду та успіхів в управлінні прибережними смугами морів необхідно впроваджувати систему комплексного управління у прибережних смугах Азовського і Чорного морів. Вона має ґрунтуватися не на галузевому принципі, а на комплексному територіальному, з одночасним врахуванням потреб і вимог усіх галузей господарства та чітким управлінням з боку державних і місцевих органів влади з врахуванням потреб і вимог місцевих громад.

Список використаних джерел

1. Coastal Area Management Planning Network. The Status of ICZM // A Global Assessment. Summary report of A Workshop Convened at Charleston, South Carolina, July 4-9, Rosenstil School of Marine Sciences, University of Miami, 1989.

2. European Community. Council Recommendations 2002/413/EC of 30 May 2002 concerning the implementation of coastal zone management in Europe. Brussels, OJ European Communities L 148/24, 2002.

3. Schernewski G. Integrated Coastal Zone Management / G. Schernewski // Encyclopedia of Marine Geosciences. – Springer Netherlands, 2014. – P. 1-5.

4. Воровка В.П. Особливості управління природокористуванням у прибережній смузі Азовського моря / В.П. Воровка // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія. – Географія. – Екологія». 2017. Вип. 47. С. 77-84.

5. Burbridge P.R. A generic framework for measuring success in integrated coastal management / P.R. Burbridge // Ocean and Coastal Management, 1997. 37(2), 175-189.

6. Charlier R.H. Ocean Utilization and Economic Conflicts in the Coastal Zone / Ocean Space Utilization Springer Japan, 1985. – P. 37-44.
7. Knecht Robert W. Integrated Coastal Zone Management for Developing Maritime Countries / W. Robert Knecht // Coastal Zone Management Imperative for Maritime Developing Nations. Volume 3. Coastal Systems and Continental Margins. – Dordrecht: Springer Science+Business Media, 1997. P. 29-43.
8. World Coast 2000. Preparing to Meet the Coastal Challenges of the 21st Cent. Conference Statement from the International Conference on Coastal Zone Management, Noordwijk, The Netherlands, 1994
9. Cicin-Sain B. Growth in capacity in integrated coastal management since UNCED / B. Cicin-Sain, R.W. Knecht, G. Fisk // Ocean and Coastal Management, 1997. P. 96-115
10. Vorovka V. The coastal zone of the sea of azov of ukraine as an object of managing / V. Vorovka // Journal of Oceanography and Marine Research, 2016, Volume 4, Issue 1(Suppl) P. 106.
11. Ehrlich P.R. The limits to substitution: Meta-resource depletion and a new economic-ecological paradigm / P.R. Ehrlich // Ecological Economics, 1989. P. 9-16.
12. Pearce D.W. The economic value of biodiversity / D.W. Pearce, D. Moran // Earthscan Publications Limited. – London, 1995. – 172 p.
13. El-Sarafy S. The environment as a capital / S. El-Sarafy // Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability. – New York: Colombia University Press, 1991. P. 168-175
14. Barton D.N. Economic factors and valuation of tropical coastal resources. SMR-Report 14/94. Centre for Studies of Environment and Resources. – Norway: University of Bergen, 1994. 129 p.
15. Costanza R. The ecological economics of sustainability / R. Costanza // Environmentally Sustainable Economic Development: Building on Bruntland., Paris: UNESCO, 1991. – P. 3-90.
16. Dixon J.A. Economic analysis of coastal zone development options: Linking economic and ecological models / J.A. Dixon // Integrated Coastal Zone Management in Central America. SMR-Report 19/95. – Norway: University of Bergen, 1995. – P. 50-60.
17. Ehrlich P.R. The value of biodiversity / P.R. Ehrlich, A. Ehrlich. Ambio, 1992. P. 219-226
18. Panayoto T. The environment in Southeast Asia: Problems and policies / T. Panayoto // Environmental Science and Technology, 1993. 27(12). P. 2270-2274.
19. Pearce D.W. Economics of natural resources and the environment / D.W. Pearce, R.K. Turner. – London: Harvester-Whetsheaf, 1990. – 280 p.
20. Odum H.T. Environmental accounting: Emergy and environmental decision making / H.T. Odum. – New York: John Wiley & Sons Inc., 1996. – 540 p.
21. Turner R.K. Environmental economics / R.K. Turner, D. Pearce, I. Bateman. – Johns Hopkins University Press., 1993.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Вірченко П.А.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Важливу роль у формуванні особистості, розвитку її творчих здібностей та життєвих компетентностей, особливо у середньому та старшому дошкільному віці, виконує дошкільна освіта, яка виступає первинною ланкою національної системи освіти. За останні роки в її розвитку відбулися суттєві зміни, як на